

АСПІРАНТСЬКІ СТУДІЇ

УДК 373.5.015.31:17.022.1:271.2-726.3(477.75),,19«

МІСЦЕ І РОЛЬ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА У ПРОЦЕСІ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ У ТАВРІЙСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Ганна Єрмак

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

Анотація:

Сьогодні науково-педагогічні працівники в Україні перебувають у пошуках духовних ідеалів і орієнтирів у вихованні нового покоління, оскільки в цьому – запорука стабільного розвитку суспільства. Головною прикметою просування української системи освіти в цьому напрямі є визнання важливості морального виховання особистості та його поступове впровадження в навчально-виховний процес. У статті розглянуто основні напрями діяльності навчальних закладів православної церкви у процесі морального виховання учнівської молоді Таврійської губернії на початку ХХ століття. Доведено доцільність застосування теоретичних і практичних здобутків церковних шкіл початку ХХ століття в сучасній системі освіти й виховання.

Ключові слова:

моральне виховання, навчальні заклади православної церкви, православне духовенство, учнівська молодь.

Аннотация:

Єрмак Анна. Место и роль православного духовенства в процессе морального воспитания ученической молодежи в Таврической губернии в начале ХХ в.

На современном этапе развития Украины учёные и педагоги находятся в поисках духовных идеалов и ориентиров в вопросе воспитания молодого поколения, поскольку это является гарантией стабильного развития общества. Главным признаком развития украинской системы образования в этом направлении является признание важности нравственного воспитания личности, а также его постепенное внедрение в учебно-воспитательный процесс. В статье рассмотрены основные направления деятельности учебных заведений православной церкви в процессе морального воспитания учащейся молодежи Таврической губернии в начале ХХ века. Доказана целесообразность применения теоретических и практических достижений церковных школ начала ХХ века в современной системе образования и воспитания.

Ключевые слова:

моральное воспитание, учебные заведения православной церкви, православное духовенство, ученическая молодежь.

Resume:

Yermak Hanna. Place and role of Orthodox clergy in moral education of schoolchildren in Tavriya province in the beginning of the XX century.

Nowadays in Ukraine scientists and teachers are searching for spiritual values and guidelines related to education of young people, since it is a guarantee of the stable development of society. The main feature of the Ukrainian system of education in this direction is acknowledge of the importance of moral education and its gradual introduction into the educational process. The article examines the main directions of the Orthodox Church educational institutions activity in the process of youth moral education in Tavricheskaya province in early 20th century. The author proves that introduction of theoretical and practical achievements of early 20th century church schools into modern education and upbringing system is quite appropriate.

Key words:

moral education, educational institutions of the Orthodox Church, orthodox clergy, schoolchildren.

Постановка проблеми. Ідеї морального виховання учнівської молоді є досить актуальними, і чи не найбільшого значення вони набувають у період реформування середньої освіти. Сьогодні, як ніколи, учителі намагаються розв'язати проблему морального виховання у взаємозв'язку з духовним становленням особистості, оскільки в цьому полягає успішність роботи, пов'язаної з подоланням складних соціально-педагогічних проблем. У наш час особливо гострим є заклик щодо створення належних умов для виховання громадянина з міцними духовно-моральними основами, з урахуванням історичного освітнього досвіду. Так, у концепції вищої духовної освіти Української Православної Церкви зазначається, що важливим для наукового напрямку Учбового Комітету при Священному Синоді Української Православної Церкви є сприяння фундаментальним дослідженням у сфері богословських дисциплін, а також публікаціям джерел із церковної історії, архівних матеріалів тощо [6].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні розкриваються нові грані педагогічних

здобутків щодо формування цінностей особистості, можливостей застосування ідей вітчизняних педагогів (С. Ананьїн, П. Блонський, В. Вахтеров, В. Зеньковський, І. Огієнко, Я. Чепіга та ін.), що опікувалися питаннями морального виховання учнів на засадах християнської культури.

Так, проблеми осмислення місця й ролі православного духовенства у процесі освіти частково були порушені в останніх дисертаційних дослідженнях: «Вплив релігійного фактору на становлення громадянського суспільства» (Л. Гарас); «Релігійно-моральне виховання в українських навчальних закладах східної Галичини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.» (Л. Генік); «Духовна освіта в Україні Х-ХVІІІ ст.» (В. Денисенко); «Розвиток недільних шкіл в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ століття)» (Н. Коляда); «Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734-1775 рр.)» (І. Лиман); «Педагогічна й науково-просвітницька діяльність Громад у контексті суспільного руху Наддніпрянської України (друга половина ХІХ – початок ХХ століття)» (Н. Побірченко); «Православна духовна освіта в

Україні (1991-2001 рр.)» (Л. Рощина); «Церковно-парафіяльна освіта в Харківській єпархії (1799-1917 рр.)» (Г. Яковенко). Також ці проблеми відображено в наукових працях Ф. Благовідова, В. Востокова, И. Малишевського, П. Мілюкова та ін.

Формулювання цілей статті. Мета статті – розкрити специфіку практичного досвіду навчальних закладів православної церкви та громадськості у процесі морального виховання учнівської молоді в Таврійській губернії на початку ХХ століття.

Виклад основного матеріалу дослідження. Початок минулого століття – це один із найцікавіших і найскладніших періодів у суспільному житті, що позначився активністю громад, розвитком освіти та філософської думки. Він був зумовлений улаштуванням і розвитком вітчизняної школи, у якій провідна роль у сфері морального виховання належала священнослужителям, учителям і почесним представникам громад. Аналіз наукових досліджень дав можливість усвідомити, що однією з головних моделей, що визначали процес морального виховання молодого покоління в цей період, була система, яку можна позначити як «єдність педагогіки, релігійної освіти та громадської діяльності», у якій «педагогіка» виступає як система знань про навчання, виховання й систему освіти, «релігійна освіта» – як процес передання віроповчальних доктрин, релігійного досвіду, а «громадська діяльність» – як цілеспрямовані дії громади, спрямовані на покращення життя оточення.

Початкова народна освіта впроваджувалася через школи грамоти, церковно-парафіяльні та недільні школи. Представники православного духовенства, які працювали в системі початкової народної освіти, допомагали впровадженню ідей виховання на засадах християнської моралі та просвітництва серед малозабезпеченого сільсько-го й міського населення.

За словами Г. Спепаненко, «через освітню діяльність православне духовенство впливало на формування релігійної свідомості своєї пастви, протидіяло католицькому (Подільська, Волинська єпархії) і сектантському (Катеринославська, Херсонська, Таврійська єпархії) вихованню молоді» [8, с. 26].

Так, із метою виховання народу в дусі православної релігії та розширення впливу духовенства на народну освіту, було затверджено цілу низку документів: «Положення про початкові народні училища» (14 червня 1864 р.), «Положення про початкові народні училища» (25 травня 1874 р.), «Правила про церковно-парафіяльні школи» (1884 р.).

Піклуючись про подальшу організацію шкільної справи, Святим Синодом було розроблено й видано такі укази та положення:

- 1) «Програми навчальних предметів для церковно-парафіяльних шкіл» (1886 р.);
- 2) «Правила про школи грамоти» (1891 р.);
- 3) «Положення про управління школами церковно-парафіяльними і грамоти відомства православного ісповідання» (1896 р.);
- 4) «Положення про церковні школи» (1902 р.) [1], [8, с. 34].

Завідувачі та вчителі церковно-парафіяльних шкіл опікувалися не лише просвітницьким процесом, але й моральною стороною навчального процесу, намагалися прищепити молодому поколінню моральні правила та позитивні звички й зміцнити їх. Постійно спостерігаючи за шкільною молоддю, вони навчали її шанобливого ставлення до старших, правдивості та ввічливості. При цьому, як приклад, наводили слова І. Златоуста, який вважав, що виховання людини тільки в науковому руслі не буде мати жодного сенсу, якщо за характером воно не буде релігійно-моральним. Мету виховання він вбачав у тому, щоб наділити людину мудрістю, яку можна виразити через моральні якості та певні добрі справи. Як писав І. Златоуст, слід піклуватися «... не про те, щоб створити з сина вмілого оратора, але виховувати його в дусі християнської мудрості. Потрібно не гарно говорити, але мати моральність, не сила мови, але діла, а не слова» [7, с. 59].

Навчальні предмети викладалися за програмою, затвердженою Святим Синодом 20–27 травня 1903 року (№ 2318), а Закон Божий у 1915–1916 роках викладався за новою програмою, затвердженою Святим Синодом 6–13 жовтня 1911 року (№ 7638). У церковних школах того часу вивчалися Закон Божий, церковний спів, церковно-слов'янська мова, російська мова, арифметика та чистописання. Вивченню Закону Божия приділялася найбільша увага, але недоліки все-таки траплялися. Серед них можна назвати такі: при читанні молитов діти перекручували тексти, надаючи перевагу тим, що були завчені вдома; не зрозумілий текст молитви, розподіл матеріалу, який вивчався, був довільним і не відповідав програмі. Більше уваги приділялося вивченню Священної історії, а Катехізис і Богослужіння вивчалися з певним поспіхом, що впливало на якість засвоєного матеріалу [3, с. 7].

Цікавим у контексті нашого дослідження є той факт, що згідно з Уставом Менонітського Центрального училища в селі Спат Євпаторійського повіту, затвердженому 24 вересня 1908 року, головною умовою прийняття до цього училищами учнів протестантського віросповідання був дозвіл батьків на присутність їхніх дітей на уроках Закону Божия. На викладання цього предмета в кож-

ному класі відводилось 5 уроків на тиждень. Дітей навчали Біблійської історії Старого та Нового Завіту та Церковної історії. Відповідно до програми цього навчального закладу законовчителі мусили не тільки викладати ці предмети, але й «робити догматичні й моральні висновки з історичних оповідань, показуючи зв'язок Святої Історії з Християнським віровченням» [5, с. 43, с. 46].

У школах для іногородців Таврійської губернії вивчення Закона Божия ускладнювалося ще й тим, що діти, які вступали до школи, погано розуміли російську мову, розмовляючи лише своєю рідною мовою (болгарською, грецькою). Успіх у навчанні досягався лише при «особливим старанні» учителів, а також тоді, коли самі вчителі володіли рідною мовою учнів. Програма в таких школах грамоти відповідала програмам двокласних шкіл. Так, наприклад, у грецькій школі грамоти Іоано-Предтеченської церкви в місті Керч викладання велося грецькою мовою, а Закон Божий і арифметика в усіх відділеннях (класах) – паралельно грецькою та російською мовами [3, с. 11].

Представники Земства також опікувалися питаннями морального виховання серед татарського населення. Так, земський начальник першої ділянки міста Сакі був занепокоєний небажанням татар вивчати російську грамоту й культуру, а також витратити кошти на облаштування школи грамоти. У листі до Євпаторійської Земської Управи він писав, що деяка татарська молодь має до цього бажання, і відкриття шкіл із вивченням російської грамоти «у майбутньому дало б блискучі наслідки». Він запевняв, що витрати на будівництво та утримання відділення для дітей татар при Земському Народному училищі узяли б на себе «більш культурні» татари міста Сакі [4, с. 53].

Були навіть представники татарської національності, які опікувалися питаннями освіти й на власні кошти будували та утримували школи. Так, наприклад, у клопотанні до Євпаторійської Повітової Земської Управи землевласник духовного звання Абля Сеїть Халіль оглу повідомляв, що справи в його школі, що була збудована й утримувалася його власним коштом, і де навчалися 60 учнів, йдуть «досить успішно». Але, як свідчать документальні джерела, він подавав клопотання, у якому просив Земську Управу взяти на себе витрати, пов'язані з утриманням двох учителів – росіянина й татарина, а також із забезпеченням школи класним приладдям. При цьому землевласник запевняв, що всі інші витрати візьме на себе [5, с. 163].

Весь уклад життя початкових церковних шкіл сприяв реалізації основної мети – поширювати освіту й прищеплювати моральне виховання в душі православної віри та Церкви. Згідно з укла-

дом шкіл церковного відомства, навчальний рік починався з молебна в храмі, зазвичай, для кількох шкіл, на якому були присутні батьки та рідні учнівської молоді. Кожний навчальний день церковної школи починався з молитов і закінчувався ними, а такі молитви, як «Царю Небесний», «Отче наш» і «Спаси Господи», співали всі учні. Наприкінці уроку діти співала молитву «Достойно єсть». Перед сніданком у школі й після нього також читалися молитви (наприклад, після вживання їжі «Благодарим тя»).

Слід зазначити, що в неділю та святкові дні всі учні разом з учителями церковно-парафіяльних шкіл відвідували вечірні служби та літургії у храмі, ставали на свої «визначені» місця та молилися. Деякі учні не мали змоги часто відвідувати служби у храмі через те, що жили далеко від нього в селах, хуторах. За таких умов їм було дуже складно дістатися підводи для поїздки, і вони відвідували Богослужіння при церковно-парафіяльних церквах разом зі своїми родичами або вчителями. Цей факт, на наше переконання, значно сприяв формуванню моральних і сімейних цінностей на основі християнського світогляду й зміцнював сім'ї [3, с. 15].

Участь учнів початкової школи в церковних службах директор Переяславської вчительської семінарії Паховський уважав життєвим нервом школи і її кращою репутацією, про що він зазначав у листі до Таврійського архієпископа Мартиніана [8, с. 56].

І. Кронштадтський писав про те, що найважливішою умовою розвитку дитини є виховання її як активного члена церкви. Він уважав, що найкраще педагогічне виховання надає саме церква своїм чудовим, проникливим Богослужінням [7, с. 62].

Г. Степаненко зазначає: «Народу подобалося в церковній школі те, що вона виховувала дітей біля сім'ї, у рідній парафії, у рідному селі, не відриваючи молодь від селянського життя і праці. Народ цінував виховання в дітях моралі, набожності, працелюбства. До того ж учні шкіл залучалися до церковної служби» [8, с. 56]. Так, наприклад, під час Богослужіння учні церковних шкіл брали участь у церковному читанні та співі, а деякі з них прислуговували у вівтарі, подавали кадило тощо.

Слід зазначити, що особлива увага в початкових церковних школах приділялася навчанню церковного співу. Згідно з розпорядженням Училищної Ради при Святійшому Синоді від 5–16 червня за № 4297 до церковних шкіл призначалися вчителі, які мали змогу навчати молодь церковного співу і, як свідчать дані за 1915–1916 навчальні роки по Таврійській єпархії, кількість шкіл із «гарною постановкою церковного співу» збільшилася. Але, як відомо, у ці роки була війна й багато

вчителів і псаломників були призвані до армії, звільняючи тим самим місця для вчителів церковного співу. За таких умов, як свідчать архівні документи, «нижчі члени притча, що залучалися до викладання цього предмета, не дотримувалися програми, а навчали дітей із голосу по слуху». Так, наприклад, у двокласних церковних школах при кожній із них учителями співу були організовані церковні хори, які співали у храмах на всіх церковних службах. А шкільна молодь селища В.-Знаменської співала у школі на вечірніх і ранкових службах «по єдиноверческим напевам» [3, с. 26].

Згідно з «Правилами про церковно-парафіяльні школи» (1884 р.), (§ 7) навчальний курс передбачав відкриття духовенством, за дозволом єпархіального архієрея, при церковно-парафіяльних школах додаткових класів з окремих предметів, особливо ремісничих відділень і рукодільних класів [8, с. 233–234].

За даними 1916 року, у 67 жіночих і деяких змішаних школах Таврійської губернії заняття з рукоділля проводилися регулярно, зазвичай, двічі на тиждень і тривали 1 годину. Дівчаток вчили плести, вишивати, шити, виготовляти декоративні квіти. Місцеве населення дуже охоче віддавало дівчаток до подібних шкіл і рукодільні класи підвищували авторитет цих навчальних закладів серед населення, яке залишало там своїх дітей до повного закінчення курсу. Загалом навчали рукоділля вчительки загальноосвітніх предметів, які майже не отримували за це матеріальної винагороди. Ті школи, що мали змогу виділяти кошти на ці заняття й оплачувати роботу вчителів із цього предмета, були більш якісними. Так, наприклад, у Алешківській двокласній школі вчительці з рукоділля представники Єпархіальної Ради платили 120 карбованців на рік, а в Аутській і Ольгінській школах міста Ялти – 60 карбованців на рік на кожну школу. У Скадовській школі витрати на навчання дівчаток оплачувала опікун школи – М. Скадовська, в Іоаніківській і Слободській школах міста Євпаторії викладання рукоділля велося за рахунок коштів опікунів цих шкіл – А. Ракової та Д. Бендбері. Також маємо дані про те, що роботу вчительки Братської школи міста Сімферополя оплачувало Олександрівське Братство. Кошти на уроки рукоділля також виділялися з місцевих шкільних коштів, із церковно-парафіяльних опікунств і з міських управ.

Зважаючи на воєнний час, урокам рукоділля намагалися надати не тільки практичного значення, а й підняти на них дух моральності та патріотизму, що на нашу думку, було дуже важливим для процесу виховання. На цих уроках дівчата шили білизну, рукавиці, шоломи й надсилали їх воїнам у діючу армію. Так, у Ново-Олексіївській школі Бердянського повіту зроблені дівчатами на

уроках рукоділля декоративні квіти, гірлянди та вінки були продані, а на отримані кошти (31 карбованець 70 копійок) виготовлені Пасхальні подарунки для воїнів. Були і незвичні для дівчаток заняття. Так, наприклад, у Мелітопольській двокласній школі дівчата вивчали шевське ремесло. Показово, наприклад, що викладання рукоділля й шевської справи робило цю школу неймовірно популярною серед місцевого населення, навіть багатьом охочим учитися в ній відмовляли у прийомі. Викладала цей предмет вчителька, яка з місцевих коштів повітового Відділення отримувала 360 карбованців на рік. Наприкінці навчального року було влаштовано виставку-розпродаж у школі, на якій отримали 130 карбованців 50 копійок [3, с. 11]. Отже, такі моральні якості як працелюбність, турбота про воїнів, відповідальність, були у той час важливими для всього шкільного навчання.

Сприяючи поширенню моральності на основі істин християнської віри, учителі церковних початкових шкіл і в позаурочний час повинні були не випускати дітей з поля зору, привчати їх до дисципліни й порядку, вчити бути ввічливими, благопристойними, вдячними та слухняними [2, с. 31].

Якщо були невиховані діти з сімей із «порочними нахилностями», які порушували шкільну дисципліну, то до них застосовували відповідні заходи морального впливу – проводили бесіди, роз'яснення, запрошували до школи батьків і, як «рідко вживаний захід», виключали зі школи [3, с. 16].

Виховуючи учнів у релігійно-патріотичному напрямі, церковні школи впливали на гарну поведінку й моральність молодого покоління, що, безумовно, розцінювалося місцевим населенням як «добрий, позитивний вплив школи». Рядове духовенство самовіддано працювало на ниві освіти й виховання українських дітей і той духовний взаємозв'язок, який встановлювався між учнями і вчителями часто надовго зберігався й після закінчення школи.

Так, наприклад, у Ново-Костянтинівській церковно-парафіяльній школі Бердянського повіту було влаштовано свято на честь вчительки Т. Станішевської, яка впродовж 25 років навчала молодь у цьому навчальному закладі. Свято було влаштовано в той день, коли відзначалося храмове свято в селі й на ньому були присутні колишні учні Т. Станішевської та її колеги. Не обійшов увагою цей факт і владика Димитрій, архієпископ Таврійський і Сімферопольський. У його резолюції на доповідь Єпархіального Спостерігача були такі слова: «Благословить Господь добру християнську покірливу трудівницю... Господь да продовжить час життя її і да дарує нам більше подібних до неї християнок-вчительок». Коштовна іко-

на як винагорода за працю була подарована Т. Станішевській у храмі після святкового богослужіння. Владика писав, що необхідно глибоко і правильно розуміти саму ідею церковної школи, яка має найкращі засоби «для залучення дітей до церковних істин віри та благочестя» [3, с. 16; с. 30].

Висновки. Отже, функція церковних шкіл полягала не тільки в підвищенні рівня освіти серед населення, а й морального виховання учнівської молоді, у прищепленні їй основних цінностей на основі православної віри. Дуже важливим у моральному вихованні молодого покоління був релігійно-патріотичний аспект, що сприяло засвоєнню учнями основних істин віри та благочестя,

формувало їх позитивну поведінку й моральність. В основі роботи цих навчальних закладів було глибоке і правильне розуміння самої ідеї церковної школи, яка мала найкращі засоби для виконання високого обов'язку – виховання та просвіти юного покоління в дусі відданості православної вірі, любові до вітчизни. Тому вивчення досвіду церковних шкіл початку ХХ століття становить не тільки науковий, а й практичний інтерес і дає можливість творчого використання найкращих тогочасних надбань у сучасних умовах. Перспективами подальшого дослідження є вивчення основних напрямів педагогічної діяльності представників православного духовенства.

Список використаних джерел

1. Аннин П. Свод главнейших законоположений и распоряжений о начальных народных училищах и учительских семинариях / П. Аннин. – СПб.: Часть 1: Законоположения и распоряжения о начальных народных училищах, действующих в губерниях, в коих введены Земские Учреждения, 1890. – 436 с.
2. Благовидов Ф. Деятельность русского духовенства в отношении к народному образованию в царствование Александра II. / Ф. Благовидов. – Казань, 1891. – 374 с.
3. ДААРК, фонд 419, оп. 1, справа 71.
4. ДААРК, фонд 528, оп.2, од.сх.105.
5. ДААРК, фонд 528, оп.2, справа 169.
6. Концепція вищої духовної освіти Української Православної Церкви [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт: Українська Православна Церква. – Режим доступу: <http://orthodox.org.ua/en/node/6661>
7. Никитская Е.А. Православная воскресная школа как воспитательная организация: социально-педагогический потенциал / Е.А. Никитская. – М.: Логос, 2012. – 208 с.
8. Степаненко Г.В. Освітня діяльність православно-го духовенства в Україні (XIX – початок ХХ ст.): дис. на здобуття наук. ступеня кан. іст. наук: 07.00.01 „Історія України” / – Степаненко Ганна Володимирівна. – К., 2002. – 225 с.

Рецензент: Москальова Л.Ю. – д.пед.н., професор

Відомості про автора:

Єрмак Ганна Володимирівна
Мелітопольський державний педагогічний
університет імені Богдана Хмельницького
вул. Леніна, 20, м. Мелітополь,
Запорізька обл., 72312, Україна
doi:10.7905/нвмдпу.v0i10.710

Надійшла до редакції: 15.04.2013 р.

Прийнята до друку: 27.06.2013 р.

References

1. Annin, P. (1890). *Code of major regulations and instructions on elementary public schools and normal schools*. St. Petersburg.: Part 1: Regulations and instructions on elementary public schools operating in provinces where Territorial Institutions were introduced. [in Russian].
2. Blagovidov, F. (1891). *Activity of Russian clergy with regards to public education during the reign of Alexander II*. Kazan'. [in Russian].
3. DAARK, fund 419, reg. 1, case 71.
4. DAARK, fund 528, reg.2, dep.item 105.
5. DAARK, fund 528, reg.2, case 169.
6. *Conception of higher theological education of Ukrainian Orthodox Church*. Official website: Ukrainian Orthodox Church. Retrieved from: <http://orthodox.org.ua/en/node/6661> [in Ukrainian].
7. Nikitskaya, E. A. (2012). *Orthodox Sunday school as an educational organization: social and pedagogical potential*. Moscow: Logos. [in Russian].
8. Stepanenko, H. V. (2002). *Educational activity of the Orthodox clergy in Ukraine (19th – early 20th centuries)*: Thesis for the degree of Candidate of historical sciences: 07.00.01 „History of Ukraine”. [in Ukrainian].